

Larisa MALIĆ
Institut za književnost i umetnost, Beograd

Jelena BANOVIĆ
Institut ekonomskih nauka, Beograd

ARHIVSKA GRAĐA I DOKUMENTARNI MATERIJAL KAO PRIMARNI IZVOR ZA PROUČAVANJE EKONOMSKE ISTORIJE

88

Apstrakt: U radu se pruža pregled najčešće korišćenih izvora arhivske građe i dokumentarnog materijala u ekonomsko-istorijskim istraživanjima i njihova podela prema arhivističkom osnovu, a posebna pažnja usmerena je na načine njihove pravne zaštite i upotrebe. Imajući u vidu nesaglediv značaj ove građe, u svetu i kod nas prihvaćena su dva osnovna načela: načelo javnosti i načelo dostupnosti, iz kojih proizilazi i pravo istraživača na njenu upotrebu pod određenim uslovima i u određene naučne, kulturne ili obrazovne potrebe poznatije kao *autorsko pravo*. Za pravilnu upotrebu arhivskih materijala i kasniju potencijalnu digitalizaciju neophodno je temeljno poznavanje principa autorskog prava i njegove praktične primene na različitu vrstu građe – stara monografska izdanja, doktorske disertacije, memoarsku i epistolarnu građu, dela nedostupnog titulara autorskog prava, fotografije, arhivske video snimke.

Ključne reči: *arhivska građa, arhivi, digitalizacija, autorsko pravo*

U januaru tekuće godine stupio je na snagu Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti („Sl. glasnik RS“, broj 6/2020), koji zvanično počinje da se primenjuje u svim arhivima od januara 2021. godine. Njime se, u uslovima znatno promenjenog ekonomskog i pravnog sistema, kao i razvoja novih tehnologija i digitalnih istraživačkih alata, definiše savremena arhivska delatnost kao „istraživanje, pronalaženje i evidentiranje; prikupljanje, preuzimanje, čuvanje i stručno održavanje arhivske građe; proučavanje, sređivanje i obradu arhivske građe; sprovođenje mera zaštite; izradu informativnih sredstava, vrednovanje i kategorizaciju, korišćenje, izlaganje i objavljivanje“.

vanje arhivske građe; nadzor nad čuvanjem i zaštitom arhivske građe i dokumentarnog materijala koji se nalazi van arhiva“ (Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti, 2020). Možemo reći da je nakon deset dugih godina razgovora i pregovora arhivskih stručnjaka konačno definisana organizacija, nadležnost i delatnost arhiva u Republici Srbiji. Glavni cilj izmena i dopuna starog zakona jeste uspostavljanje zakonske okosnice koja će na nacionalnom nivou omogućiti sveobuhvatnu zaštitu arhivske građe i dokumentarnog materijala u štampanom i elektronskom obliku, kao i podizanje svesti o značaju očuvanja i negovanja ovog tipa građe kao uporišta za sva istorijska, kulturološka, pravna, sociološka, politikološka, ekonomska i druga istraživanja u okviru jednog odseka vremena.

Prethodnih decenija različiti su bili argumenti intelektualaca i politikologa treba li društvo u tranziciji, poput našeg, da pamti svoju prošlost nakon pada jednog režima. Selektivno pamćenje je u velikoj meri otežalo postavljanje premisa i temelja modernih naučnih disciplina u Srbiji. Bavljenje prošlošću je naučni imperativ koji se mora odupreti politizaciji istine kako bi se opravdali osnovni epistemološki principi naučnog saznanja. Ovaj korak bi trebalo da predstavlja uporište uviđanja, postavljanja i pristupa rešenju naučnog problema. Istaknuti istoričar i dopisni član SANU, Andrej Mitrović, tokom svog višedecenijskog naučnog rada je, između ostalog, ukazao i na značaj relacije između istorije i ekonomije – „ubedljivo je pokazao važnost istraživanja odnosa istorije i ekonomije, te društvenog, političkog i ideološkog okruženja ekonomskih i finansijskih institucija. Na taj način otvorio je prostor za kritička zapažanja i korišćenje arhivske građe banaka kao složenog i osobenog izvora za razumevanje istorijske stvarnosti“ (Aleksić 2018, 215). Ekonomska istorija, danas nepravedno zapostavljena naučna oblast na našim prostorima (Aleksić 2018), tačka je polazišta za rešenja aktuelnih ekonomskih problema, dok „ekonomski istoričari preuzimaju ključne pozicije u kreiranju globalne ekonomije. [...] Bilo da je reč o korišćenju resursa, raspodeli bogatstva ili troškovima proizvodnje, o usponu i padu značajnih kompanija i banaka ili o rađanju institucija – sve je to polje interesovanja ekonomske istorije“ (Aleksić 2015).

Korišćenje arhivskog materijala kao izvora za ekonomsku istoriju

Prvoklasni resurs za proučavanje istorijskih prilika sa ekonomskog pristupa predstavlja upravo arhivističko-dokumentaristički materijal nastao radom i delovanjem „državnih organa i organizacija, organa teritorijalne autonomije i jedinica lokalne samouprave, ustanova, javnih preduzeća i imalaca javnih ovlašćenja“ (Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti, 2020). Takve izvore istraživači mogu pronaći u Arhivu Jugosla-

vije, Arhivu Srbije, Republičkom zavodu za statistiku i (digitalnom)¹ Arhivu Narodne banke Srbije², dok se sekundarna literatura značajna za istraživanje nacionalne ekonomske istorije može pronaći u bibliotekama Istorijskih instituta, Ekonomskog ili Filozofskog fakulteta, Biblioteci NBS.

U Arhivu Jugoslavije pohranjeno je 847 fondova, od kojih je većina dokumenata nastala nakon 1918. godine. Fondovi su sređeni, nesređeni ili delimično sređeni, što u velikoj meri otežava njihovu pretragu, kao i sam tok istraživanja. Uprkos tome, ova građa neprocenljiv je svedok nastanka i prestanka rada jugoslovenskih država, te u skladu sa tim predstavlja najpouzdanije oruđe za razumevanje političkih, društvenih, privrednih, pravnih i ekonomskih obrazaca. Arhivsko-dokumentarni materijal koji se pohranjuje u Arhivu Jugoslavije nastao je tokom radnog veka različitih državnih nadležnih organa, privrednih i pravnih subjekata, centralnih organa političkih partija i drugih organizacija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, zatim i Kraljevine Jugoslavije. Kroz fondove i zbirke najefikasnije ćemo se kretati služeći se naučno-informativnim sredstvima poput sumarnih i analitičkih inventara.

Ovi fondovi podeljeni su na sledeće celine: Fondovi iz perioda do 1945. godine³, Fondovi iz perioda nakon 1945. godine⁴, Zbirke⁵ i Fondovi uništeni tokom NATO bombardovanja 1999. godine⁶. Važno je napomenuti i fondove koji se nalaze u

- 1 Arhiv Narodne banke Srbije uspešno je digitalizovao Srpske novine (1834–1919) i Godišnje izveštaje o radu Privilegovane narodne banke Kraljevine Srbije (1884–1920).
- 2 “Još 2005. godine prihvaćena je inicijativa prof. Andreja Mitrovića za osnivanjem posebnog Arhiva Narodne banke koji poseduje arhivsku građu od najvećeg značaja za finansijsku istoriju ovih prostora” (Aleksić 2018, 223).
- 3 Ovde se čuva 148 fondova od kojih je jako malo sačuvano u celini usled ratnih razaranja iz Drugog svetskog rata.
- 4 Fondovi značajni za ekonomska proučavanja: Jugoslovenska banka za međunarodnu ekonomsku saradnju (1968–1989), Savez ekonomista Jugoslavije (1952–1990), Savezni komitet za ekonomsku saradnju sa zamljama u razvoju (1974–1978), Savezni sekretarijat za ekonomske odnose sa inostranstvom (1964–1990), Savezni zavod za razvoj i ekonomsku politiku (1997–2000) i drugi. Videti kompletan spisak fondova na http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/arhivska_gradja/fondovi_i_zbirke/fondovi_iz_perioda_nakon_1945_godine/fondovi_nakon_1945.html (Pristupljeno 25.11.2020).
- 5 Fond Zbirke sačinjen je od 73 lična fonda istaknutih ličnosti koje su krojile politički, kulturni i javni život Srbije, naročito u doba Kraljevine Jugoslavije (Arhiv Jugoslavije).
- 6 Potpuno su uništeni fondovi koji su bili dislocirani u zgradi Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova: AJ-453 Savezni društveni savet za međunarodne odnose, AJ-451 Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja, AJ-452 Savezni društveni savet za privredni razvoj i ekonomsku politiku i AJ-454 Fond solidarnosti sa nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju. Delimično je uništen fond AJ-455 Avio servis saveznih organa (Arhiv Jugoslavije).

matičnoj nadležnosti Arhiva Jugoslavije, a nisu preuzeti zbog neprestane potrebe za korišćenjem građe koja postoji kod tvoraca fonda, ali i zbog smeštajnog kapaciteta u samom Arhivu.⁷ Arhiv Jugoslavije nad ovim fondovima nema zakonskih ingerencija i nisu otvoreni za širu javnost, osim fonda Ministarstva inostranih poslova kojem je moguće pristupiti uz najavu preko Arhiva, ili zahteva upućenog direktno Ministarstvu. U Biblioteci Arhiva Jugoslavije mogu se pronaći kapitalna dela istaknutih istoričara poput Nikole Vuča,⁸ Bogumila Hrabaka, Danice Milić, Vuka Vinavera i Branka Petronovića, za koje se smatra da su uspostavili okvire nacionalne ekonomske istorije.

Arhivska građa koja se čuva u Arhivu Srbije možda je još značajnija za proučavanje ekonomske istorije. Zakonom iz 1898. godine osnovan je prvi arhiv u Srbiji pod nazivom Državna arhiva Kraljevine Srbije sa zadatkom da „prikuplja, sređuje i čuva sve dokumente od opšteg značaja i istorijske vrednosti“ (Zakon o državnoj arhivi, 1898). Sveobuhvatna prikupljena i obrađena arhivska građa i dokumentarni materijal podeljeni su na stari i novi period (pre i nakon 1918. godine).⁹ U arhivu se, pored administrativnih fondova, čuvaju i lični i porodični fondovi istaknutih pojedinaca (oficira, državnika, istoričara, kulturnih radnika) čiji su život i delo ostavili traga na političku, kulturnu i ekonomsku istoriju Srbije. Nesporan je i nesaglediv dokumentarni potencijal memoarske i epistolarnе građe¹⁰ za ekonomsku istoriju, iako se, u prvi mah, čini da ona ima pretežno kulturno-istorijsku vrednost. Ova građa predstavlja opsežan materijal kao polazište za, pre svega, kulturološka sagledavanja života i rada naših istoričara, a zatim i za vrednovanje okruženja u kome su živeli i stvarali.¹¹ Sa dokumentarističkog stano-

7 Među ovim fondovima najznačajniji su fond Zavoda za statistiku, Zavod za izradu novčanica i kovanog novca, Savezna direkcija za robne rezerve, Ministarstvo za međunarodne ekonomske odnose, Savezna uprava carina, Poštanska štedionica, Narodna banka Jugoslavije i dr.

8 Nikola Vučo se, kao prvi profesor Ekonomske istorije na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, smatra tvorcom ove naučne discipline na našim prostorima (Aleksić 2018, 214). Vučo je studirao pravo, ekonomiju i sociologiju u Parizu što mu je omogućilo da stekne multidisciplinarna znanja i veštine koje je spretno upotrebljavao u svojim istraživanjima u okviru ekonomske istorije. Možda će čitaocu biti interesantan i podatak da je Nikola mlađi rođeni brat poznatog nadrealističkog pesnika Aleksandra Vuča koji je umnogome uticao na njega i njegova interesovanja.

9 Od izuzetnog značaja za proučavanje ekonomskih istorijskih prilika su: Knjažeska kancelarija – Beograd (1815–1839), Državni savet – Beograd (1835–1918), Narodna skupština – Beograd (1858–1918), Ministarstvo finansija – Beograd (1839–1918) i (1941–1944), Ministarstvo finansija Narodne Republike Srbije – Beograd (1945–1953), Republički sekretarijat za finansije Socijalističke Republike Srbije – Beograd (1963–1991) i drugi koji svedoče o radu i organizacionoj strukturi mnogih državnih organa i institucija.

10 Ovde podrazumevamo pisma, snimljena sećanja, pisana sećanja, memoare, dnevničke, za beleške.

11 Među najznačajnijima za istraživanja u okviru ekonomskih nauka su fondovi Jovana Ava-

višta memoarsku građu čine sva sećanja – usmena i pisana, ciljano sakupljana¹² ili pribavljena kao već sačinjena od autora (Đorđević 2017, 65). Analitička vrednost ovih izvora pojačana je činjenicom i naporom autora da na originalni i njima svojstven način kazuju o ratnim i revolucionarnim događajima, da ih opisuju i po “drugi put” vide, ocene i procene (Tomić 1977, 465). Iako predstavlja prvorazredni materijal za proučavanje, u arhivima ona često nije pravilno sistematizovana, popisana i verifikovana kao potencijalni izvor za izučavanje ekonomske istorije. Međutim, jedno od glavnih pitanja koje se postavlja kada se radi o memoarskoj građi je takođe pitanje autorskog prava, odnosno, ko su nosioci ili imaoci autorskog prava zbog mogućeg korišćenja i dostupnosti materijala u javnosti, ali i zbog procesa njene digitalizacije. Memoarska građa kao vredan izvor je često bila predmet rasprave među istoričarima. Dok neki od njih smatraju da ona po vrednosti ne predstavlja bitan izvor informacija, drugi su stava da je vrlo važan izvor za proučavanje različitih istorijskih događaja, posebno kada drugi izvori nedostaju ili ako su ti izvori nedorečeni ili su podaci koje daju netačni zbog subjektivnog ocenjivanja.

Ističe se da postoje dva osnovna razloga koja navode istraživače na proučavanje memoarske građe – mnogi dokumenti o određenim događajima nisu sačuvani, a memoarska građa nekog pojedinca ih opisuje. Drugi razlog je specifičnost te građe kao istorijskog izvora čija upotreba daje mogućnost za kompleksnije sagledavanje neke istorijske situacije. U slučajevima kada za određene istorijske društvene pojave i fenomene postoji dosta dokumentacije, sećanje učesnika tih dešavanja može samo da popuni eventualne praznine koje se javljaju i da, možda, neke delove detaljnije objasni. Takođe, usmena kazivanja pojedinca, kako navodi Stojan Tomić, opisuju ne samo činjenice nego i sve ono što je te činjenice prekrilo – motive i stavove koji stimulišu određeni vid ponašanja pojedinca, grupe ili institucije, kao i sukobe, dileme i alternative koje su u datom momentu postojale, a nisu zabeležene u formalnim spisima (Tomić 1977, 260).

Kada se radi o nedostatku drugih istorijskih izvora, memoarska građa se javlja kao izvor prvog reda. Mnoga ekonomska ili politička dešavanja nisu ni zabeležena u formalnim dokumentima. Zapisivalo se ono što je bilo nužno, a neretko se dešavalo da se o određenim društvenim, političkim ili ekonomskim pojavama svesno nije ostavljao pisani trag pa u ovim situacijama memoarska građa predstavlja neprocenjiv izvor.

Problem u radu sa ovakvom vrstom građe u Srbiji nastaje zbog nesistematičnog vođenja materijala u arhivima. Često se dešava da memoarska građa nije valjano valori-

kumovića, Slobodana Jovanovića, Ilije i Milutina Garašanina, Zorana Đinđića, Dragiše Lapčevića, Petra Stambolića, Petra Opačića, Stojana Novakovića, Vladimira Ljotića.

12 Intervju ili ciljano prikupljana pisana sećanja.

zovana i organizovana te usled toga ne obezbeđuje zadovoljavajući kvalitet. Iako je često poznato ko je tvorac, odnosno autor pisanih ili usmenih memoara, postavlja se pitanje ko su nosioci autorskog prava mnogo nakon smrti autora. Arhivi često tragaju za naslednicima, kako bi se regulisalo pitanje autorskog prava i kako bi memoarska građa potencijalno mogla da se digitalizuje. Međutim, čak i kada su razjašnjena autorska prava, mnogi arhivisti imaju dilemu kako digitalizovati memoarsku građu – da li je pravilno rasparčavanje zbirke kako bi se digitalizovalo i stavilo u pristup samo ono za šta su stručnjaci procenili da je bitno, ili se mora digitalizovati cela zbirka, što često može iziskivati više vremena i novca (Đorđević 2017, 66).

Čuvanje i zaštita arhivske građe

Dosadašnja praksa prikupljanja, preuzimanja, čuvanja i zaštite arhivske građe u Srbiji, a i njenim ranijim državnim uređenjima, nije bila adekvatno definisana tadašnjim zakonima. Prema članu 29. novog zakona o arhivima i arhivskoj delatnosti, odeljak „Mere zaštite arhivske građe“, tehnička zaštita arhivske građe podrazumeva preventivnu zaštitu, konzervaciju, restauraciju, mikrofilmovanje i digitalizaciju arhivske građe. Uloga i značaj njene zaštite je da omogući maksimizaciju njenog upotrebnog i životnog veka, drugim rečima – fizičku zaštitu. Pored toga, osnovna uloga tehničke zaštite u modernim, inoviranim uslovima čuvanja i upotrebe od strane krajnjeg korisnika jeste da obezbedi čuvanje njene esencijalne, suštinske i sadržinske vrednosti – *informacije* i znanja koju ona nosi. Moderna tehnička zaštita podrazumeva i njen prenos na druge medije – mikrofilmovanje i digitalizaciju. Međutim, kako bismo osigurali adekvatnu zaštitu arhivskog materijala, neohodno je da primenimo mere preventivne zaštite mnogo pre njenog preuzimanja. „Prvi i najprirodniji način zaštite arhivske građe jeste preventivna zaštita, čiji je cilj da kroz niz preventivnih mera i postupaka umanju ili spreči nastajanje oštećenja i uspori proces starenja i propadanja“, zaključuje Snežana Petrov, viši konzervator iz Arhiva Srbije (Petrov 2018, 126). Preventivnu zaštitu je neophodno primeniti već kod tvorca građe – prilikom nastanka javnih arhivskih dokumenata i dokumentarnog materijala (administrativnog, kancelarijskog materijala npr.), njihovim adekvatnim rukovanjem i čuvanjem i pre nego što bude predata u matični arhiv. Potrebno je spomenuti i zaštitu arhivske građe van arhiva – tvorcima građe imaju obavezu da, uz stručnu pomoć nadležnog arhiva, predlože i usvoje *Listu kategorija registraturskog materijala sa rokovima čuvanja*. Lista kategorija je opšti akt koji sadrži popis kompletne građe nastale u radu tvorca, njene kategorije i rokove čuvanja. Na osnovu Liste kategorija, selektuje se i valorizuje materijal za koji se procenjuje da ima određenu istorijsku, kulturološku ili ekonomsku vrednost i na taj način se preliminar-

no stvaraju okviri budućeg fonda. Ostatak „bezzredne“ građe se izlučuje i uništava pod nadzorom nadležnog, odnosno matičnog arhiva u skladu sa propisanim članom 16. odeljak „Odabiranje arhivske građe i uništavanje dokumentarnog materijala kome je istekao rok čuvanja“. Konzervacija i restauracija arhivske građe takođe su važni koraci prilikom njene zaštite. S obzirom na to da konzervacija ne iziskuje invanzivne i agresivne metode na sam materijal, poželjno je da sva građa prođe kroz ovaj proces. Konzervacija podrazumeva niz postupaka kojima se znatno usporava ili potpuno zaustavlja njeno fizičko propadanje, dok primenom tehnika restauracije arhivisti nastoje da se oštećena građa vrati u prvobitni fizički oblik. Praksa je u Srbiji do sada bila drugačija – „konzervacija i restauracija arhivske građe u Srbiji obavlja se u 4 arhiva koji zapošljavaju ukupno 9 konzervatora i restauratora. Ovaj broj konzervatora i restauratora je nedovoljan, naročito ako se u obzir uzme dugotrajnost procesa konzervacije i restauracije, zatim starost arhivske građe u Srbiji, količina oštećene građe, neadekvatni uslovi čuvanja, ratovi i druge nedaće koje su zadesile Srbiju, a sa njom i arhivsku građu i drugo“ (Petrov 2018, 131). Međutim, sledeći smernice novog zakona i postulate modernog arhivističkog poslovanja, na nacionalnom nivou uvode se novi informacioni sistemi za upravljanje elektronskim dokumentima u okviru Arhiva Srbije kao matičnog, što bi trebalo da umnogome olakša pristup dokumentarnom materijalu, kao i njegovu efikasniju zaštitu usled manje upotrebe i habanja.

Digitalizacija i autorsko pravo

Digitalizacija je odavno prisutna u svim sferama društva kako bi se omogućio neometani pristup sa bilo kog mesta u bilo koje vreme i kako bi se vredni izvori za proučavanje različitih naučnih oblasti sačuvali od zaborava, a ponajviše je zastupljena u arhivima, bibliotekama i muzejima. Međutim, za zakonski ispravnu digitalizaciju i kvalitetnu upotrebu istorijskih i arhivskih materijala podrazumeva se i temeljno poznavanje principa autorskog prava i njegove praktične primene na različitu vrstu građe koja se potencijalno koristi u proučavanju ekonomske istorije – stara monografska izdanja, memoarska i epistolarna građa, doktorske disertacije, fotografije, arhivski video snimci, dela nedostupnog titulara autorskog prava. Autorsko pravo je zakonski koncept koji daje autorima i umetnicima kontrolu nad određenim načinima korišćenja njihovih dela u definisanom periodu vremena (Matutinović-Filipi, 2013, 17). Autorskim delom se smatra originalna duhovna tvorevina autora koja je izražena u određenoj formi, bez obzira na njegovu naučnu, umetničku ili neku drugu vrednost, i bez obzira na njegovu namenu, veličinu, sadržinu i način ispoljavanja (Zakon o autorskom i srodnim pravima, objavljen u “Sl. Glasniku RS”, br. 104/2009, 99/2011, 119/2012, 29/2016-odluka US i 66/2019).

S druge strane, razvoj različitih digitalnih skladišta za pohranjivanje materijala uzima maha u Evropi, pa tako brojni evropski arhivi danas imaju zaista vredne kolekcije kojima se može pristupiti onlajn, iz bilo kog dela sveta. Primera radi, Hrvatski državni arhiv poseduje pozamašnu digitalnu zbirku koja obuhvata fotografije, grafičku zbirku, Zbirku najstarijih hrvatskih povelja¹³. Iako je stanje u Evropi na ne tako lošem nivou što se tiče digitalnih zbirki i kolekcija, u Srbiji je proces digitalizacije arhivskih materijala još uvek nedovoljno razvijen. U nastavku rada, biće reči o dve potencijalno interesantne vrste izvora za proučavanje različitih društvenih, političkih i ekonomskih prilika – delima nedostupnog titulara autorskog prava i memoarskoj građi, kao i uticaju autorskog prava na proces digitalizacije ove građe.

Dela nedostupnog titulara autorskog prava – siročad

Govoreći o ekonomskoj istoriji i izvorima koje akademski radnici iz ove oblasti koriste, ističe se skup materijala koji predstavlja riznicu informacija za proučavanje, a još uvek nisu u potpunosti pokriveni zakonom (ili su samo delimično obuhvaćeni nekim od njih) – dela nedostupnog titulara autorskog prava, poznatija kao siročad (engl. *orphans*). Kako navode Hansen i ostali, poslednju deceniju ovi materijali postaju epicentar arhiva, biblioteka i svih korisnika koji ovu vrstu građe koriste (Hansen i dr. 2013, 3). Dela nedostupnog titulara autorskog prava su specifična po tome što se ne može utvrditi njihov autor, čak ni posle dugih i opsežnih pretraga. Takođe, u dela siročadi se ubrajaju i ona dela gde nosioci prava ne mogu da se lociraju čak ni onda kada su identifikovani, pa se zbog toga ne može dati pristanak na upotrebu autorskih dela, zbog čega su jako često izostavljena iz upotrebe korisnicima koji bi želeli da im pristupe (Đorđević 2020, 101). U ovu vrstu arhivski jako vredne građe ubraja se širok dijapazon materijala – stare doktorske disertacije, diplomski radovi, epistolarna i memoarska građa, članci iz različitih naučnih oblasti. Kako predstavljaju vredan deo kulturne i naučne baštine, mnogi smatraju da se upravo u siročadima mogu naći vrlo vredne informacije koje u jednom trenutku postaju potpuno neupotrebljive, jer, zbog činjenice da ne podležu zakonu o autorskom pravu, s jedne strane, nemoguće ih je na ispravan način koristiti u naučnom radu, a s druge strane, njihova digitalizacija i omogućavanje digitalnog pristupa je onemogućena. Predviđa se da dela siročadi u svojim

13 Zbirka Hrvatska mjesta u Grafičkoj zbirci Hrvatskog državnog arhiva sastoji se od 393 grafike i predstavlja 130 mesta i krajeva u Hrvatskoj – vedute, panorame, planove mesta, prikazi opsada pojedinih gradova i bitaka i slično. Zbirka Fotografijske slike iz Hrvatske, Dalmacije i Slavonije je digitalizovano izdanje fotografskog albuma Ivana Standla, objavljenog 1870. godine. Zbirka Monumenta Anitquissima predstavlja vrednu zbirku najstarijih hrvatskih povelja, dok Portreti u grafičkoj zbirci HAD predstavljaju skup od 1200 grafika koje prikazuju istaknute osobe iz hrvatske istorije, politike, nauke, kulture i javnog života.

kolekcijama imaju gotovo sve kulturne i naučne institucije – velike evropske biblioteke, muzeji, arhivi. Evropski parlament i savet su 25. oktobra 2012. godine doneli Direktivu 2012/28/EU o načinima korišćenja dela siročadi (Petrović 2020, 96). Kako se navodi, ova direktiva zapravo predviđa pažljivu pretragu i pregled svih dostupnih izvora u zavisnosti od kategorije dokumenata koji se klasifikuju kao siročad, a sve u cilju identifikacije ili lociranja nosioca autorskog prava. Ovaj postupak je obavezan i sprovodi se pre proglašavanja nekog dela kao dela nedostupnog titulara autorskog prava. Jedan od osnovnih ciljeva ove direktive jeste i da se uspostave stabilna zakonska načela za korišćenje ovih materijala, kako bi potencijalno mogli i da se digitalizuju i budu dostupni široj javnosti u svakom trenutku. Ono što je od velike pomoći, posebno za eksperte kojima dela nedostupnog titulara autorskog prava pružaju vredan izvor informacija u istraživanjima, a to su često istoričari, jeste činjenica da je jedan od glavnih rezultata donošenja ove Direktive bilo oformljivanje baze podataka koja za predmet ima dela siročadi i koja se naziva *Orphan Works Database*¹⁴. Jedan od osnovnih ciljeva ove baze jeste da postane centralni repozitorijum u Evropi koji skladišti podatke o siročadima.

96

S obzirom da digitalizacija uzima maha u svim poljima društva, vrlo je važno da se i u ovom segment deluje proaktivno – rešavanjem problema dela siročadi omogućilo bi njihovo neometano korišćenje i kvalitetnu primenu u nauci. Kako navodi Milica Petrović “iako postoji aktuelna potreba, Zakonom o autorskom i srodnim pravima Republike Srbije ne regulišu se autorska dela koja imaju status dela siročadi. S druge strane, digitalizacija se pominje samo u članu 202. navedenog zakona.” Prema tome, kada je reč o delima siročadi, srpsko pravo još uvek nije usklađeno sa pravom Evropske unije, jer Zakon o autorskom i srodnim pravima nije izmenjen u skladu sa pravilima koja postoje u Direktivi 2012/28/EU. Dakle, u domaćem zakonodavstvu i dalje postoji problem dela siročadi, iako je Zakon o autorskom i srodnim pravima dobrim delom usaglašen sa međunarodnim propisima (Petrović 2020, 106). Pored različitih izmena i dopuna Zakona o autorskom i srodnim pravima, status ovakve vrste građe ostao je nedefinisan. Stručnjaci preporučuju harmonizaciju srpskog zakona sa pravilima propisanim u Direktivi iz 2012. godine, kako bi se omogućio neometan protok naučnih informacija.

Arhiv Srbije i Arhiv Jugoslavije u svojim fondovima nemaju posebno izdvojenu zbirku koja sadrži dela siročadi. S druge strane, Univerzitetska biblioteka “Svetozar Marković” iz Beograda je 2014. godine radila na projektu “Digitalizacija doktorskih

14 Baza omogućava svim zainteresovanim korisnicima da pretražuju dela koja se klasifikuju kao dela siročadi, kao i da pomognu u razrešavanju i pronalaženju informacije koje bi određenu građu skinula sa liste dela siročadi.

disertacija odbranijenih do 1941. godine: disertacije naučnika iz Srbije odbranjene na stranim univerzitetima i disertacije sa Beogradskog univerziteta (1905–1941)”, u kojoj su se jasno izdvojila dela siročadi kao posebna vrsta problema. Projekat je obuhvatao dve grupe teza – one koje su branjene u inostranstvu krajem 19. i početkom 20. veka i one koje su branjene na Beogradskom univerzitetu do 1941.¹⁵ Pitanje dela siročadi se u ovom projektu vrlo istaklo, jer je veliki deo teza upravo potpadao pod ovu grupaciju. Teze branjene u inostranstvu su uglavnom bile vrlo stare sa autorima koji su već bili poznati. Međutim, veliki broj teza sa Beogradskog univerziteta nije deponovan nakon digitalizacije jer neophodni podaci poput autora, godine izrade i slično, nisu bili poznati. Metapodacima o ovim tezama mogu da priđu svi zainteresovani korisnici, a biblioteka je i danas otvorena za razrešavanje pitanja dela siročadi – ako se identifikuje autor i trenutni nosilac autorskog prava, teza će biti stavljena u otvoren pristup, ukoliko je to zakonski moguće. Važno je pomenuti da, ipak, i ovde ne postoji posebna zbirka koja se sastoji samo od dela siročadi, već su te teze integrisane u ostale koje su digitalizovane u okviru ovog projekta.

ZAKLJUČAK

Arhivska građa kao primaran izvor za proučavanje ekonomske istorije je dugo godina čekala na novi zakon o arhivskoj građi. Njegovo donošenje i usvajanje je bilo od velikog značaja za potencijalno jasnije definisanje mera zaštite i uslova korišćenja. Ekonomska istorija svoje temelje pronalazi kroz izvore čuvane u Arhivu Jugoslavije, Arhivu Srbije, Arhivu Narodne banke Srbije, u kojima je zaposlen mali broj stručnjaka za sve neophodne poslove koje tehnička zaštita arhivskog materijala nosi sa sobom. Novi informacioni sistemi, koji u Evropi postaju deo modernog arhivističkog poslovanja, dovode do blagog menjanja situacije i na nacionalnom nivou. Međutim, nerazvijenost infrastrukture, manjak stručnog kadra i nedovoljna finansijska sredstva, ne dozvoljavaju da se moderno arhivsko poslovanje obavlja istim tempom kao u Evropi. Proučavanje ekonomske istorije zahteva korišćenje najrazličitijih oblika građe i poznavanje osnovnih postulate autorskog prava i u ovom radu su istaknuta dva najinteresantnija – dela siročad i memoarska građa, koja zadaju najviše dilema arhivskim stručnjacima i istoričarima. Harmonizacija zakona sa zakonima Evropske unije, kao uplovljavanje u proces digitalizovanja svega onog što može unaprediti nauku, je posao koji predstoji u narednim godinama, a posebno kada su u pitanju buduća ekonomska ili istorijska istraživanja, tako da je naredni period period u kome se mora očekivati veće angažovanje svih strana – države, arhivskih i naučnih radnika i društva u celini.

¹⁵ Prve su se pojavile oko 1920. godine.

Izvori i literatura

- » Aleksić, Vesna. "Ekonomska istorija u Srbiji – zaboravljena nauka: rešenja iz prošlosti za današnje probleme". *Biznis i finansije* (2015). <https://bif.rs/2015/10/ekonomska-istorija-u-srbiji-zaboravljena-nauka-resenja-iz-proslosti-za-danasnje-probleme/> (pristupljeno 10. 11. 2020)
- » Aleksić, Vesna. "Ekonomska istorija Srbije u domaćoj historiografiji 2010 – 2017: metodološki izazovi u kontekstu interdisciplinarnih istraživanja". *Ekonomska i ekohistorija - Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, XIV (2018): 212-224.
- » Đorđević, Bojan. "Književnoistorijski potencijal memoarske građe". Naučna konferencija BiblioInfo – 55 godina od pokretanja nastave bibliotekarstva na visokoškolskom nivou, Beograd, 18.maj 2017. (2017): 65-73.
- » Hansen, David R., Hinze, Gwen, Hashimoto, Kathryn, Samuelson, Pamela, Urban, Jennifer M. "Solving the orphan works problem for the United States". *Columbia Journal of Law & the Arts*, 37(1) (2013): 1-56.
- » Hrvatski Državni Arhiv. <http://www.arhiv.hr/Istrazite-gradivo/Digitalne-zbirke> (pristupljeno 1. 12. 2020)
- » Matutinović-Filipi, Stela, *Autorska prava za bibliotekare*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2013.
- » Petrov, Snežana. „Fizičko stanje arhivske građe i registratorskog materijala i stanje preventivne zaštite u arhivima i registraturama u Srbiji“. *Arhivska praksa*, Vol 21. knj. 1 (2018). 124-138.
- » Petrović, Milica Z. "Pravna regulativa dela siročadi (Orphan Works) u Evropskoj Uniji i Republici Srbiji" *Pravo – teorija i praksa* (2020).37,(2): 95-111.
- » Tomić, Stojan. "Memoarska građa kao izvor istraživanja fenomena NOB-a na Kozari". *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945)*. (1977): 259-280.
- » Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti, Službeni glasnik RS br. 6/2020.
- » Zakon o autorskim i srodnim pravima, Službeni glasnik RS br. 66/2019.
- » Zakon o državnoj arhivi, 1898.

Larisa MALIĆ
Institute for Literature and Arts, Belgrade

Jelena BANOVIĆ
Institute of Economic Sciences, Belgrade

ARCHIVAL AND DOCUMENTARY MATERIAL AS PRIMARY SOURCES FOR RESEARCH IN ECONOMIC HISTORY

The paper provides an overview of the most commonly used sources of archival material and documentary material in economic-historical research and their division in accordance to the archival basis, with special attention given to the ways of their legal protection and use. Keeping in mind the incalculable significance of this material, two basic principles have been accepted in the world as well as in our country: the principle of publicity and the principle of accessibility, from which arises the right of researchers to use it under certain conditions and in certain scientific, cultural or educational needs, better known as *copyright*. For the proper use of archival materials and later potential digitization, it is necessary to have a thorough knowledge of the principles of copyright and its practical application to various types of material - old monographs, doctoral dissertations, memoirs and epistolary materials, works of inaccessible copyright holders, photographs, archival videos.